

DE FUNDAMENTELE AARD VAN HOORDERSIGNALLEN

Inleiding

Men kan zeggen dat de twintigste-eeuwse wijsbegeerte in de personen van Wittgenstein en Ryle een stap voorwaarts deed door voor de beschrijving van de betekenissen van woorden en zinnen niet direct terug te grijpen op de objecten waarnaar verwezen wordt, en evenmin naar de ontoegankelijke concepten, die in de geest van een spreker en hoorder besloten liggen. De betekenissen dienen volgens hen gezocht te worden in het concrete taalgebruik. De opvatting van 'meaning is use' (Wittgenstein) uitwerkend, hebben Austin (1962) en, systematischer nog, Searle (1969) zich geconcentreerd op het onderzoek van taaldaden, van datgene met andere woorden wat sprekers met hun taaluitingen voorhebben. Deze nieuwe manier van betekenisbeschrijving is een reactie op het logisch empirisme, dat een vocabulaire van eenduidige, strakke betekenissen tracht op te stellen, direct verbonden met de zintuigelijk waargenomen entiteiten. In de opvatting van Wittgenstein wordt de betekenis omschreven door een opsomming van de gebruiksvoorwaarden, die in de gewone taal van nature *vaag* zijn. Daarbij komt nog dat, naar zijn inzicht, evenals later van Austin en Searle, beweringen aan meer condities dan waarheidscriteria beantwoorden, zoals geldigheid en oprechtheid, en dat er meer in taal 'gedaan' wordt dan het verrichten van waarheidsuitspraken.

Vanuit de 'meaning is use'-theorie valt het licht op de principiële vaagheid van het taalgebruik. Daarnaast op de *dualistische* aard ervan. Want naast de intentie van de spreker is ook het begrijpen door de hoorder, aan welke tekorten ook onderhevig, in het illocutionaire aspekt (de specifieke dimensie die de taalhandelings-theorie aan de bestaande taaltheorie heeft toegevoegd) geïntegreerd. De taalhandelings-theorie heeft weliswaar noties opgenomen als gedeelde informatie-achtergrond, met name voor de analyse van indirecte taalhandelingen (vgl. Searle 1975), en het samenwerkingsbeginsel, door Grice (1975) geformuleerd, maar daar-

mee is de hoordersrol nog allerminst volledig belicht. Het is deze *hoordersrol* waar we het verder over willen hebben, en dan vooral zoals die tot uitdrukking komt in minimale responsies of hoorderssignalen.

1. Het dualisme van de illocutie

Voor Searle is de illocutie van een taalbehandeling geslaagd, als de hoorder de boodschap verstaan en begrepen heeft. Voor de perlocutie, is in alle gevallen de acceptatie van de boodschap noodzakelijk, en in vele gevallen het verdere verloop, een geestesgesteldheid van de luisteraar of een (taal) handelen. De acceptatie is een noodzakelijk, maar niet altijd voldoende bestanddeel van de perlocutie. Wanneer we de perlocutie in de beschouwing betrekken, dan gaat het over communicatie als middel tot realisering van bepaalde effecten. Men zou kunnen beweren dat strikt genomen de perlocutie niet in een taalgebruikstheorie hoort te worden opgenomen, omdat zo'n theorie zich hoort te beperken tot de communicatie op zichzelf, die zonder de bedoelde effecten bereikt te hebben, kan slagen of mislukken.

Toch moet deze beperking onbevredigend genoemd worden, omdat ze te statisch is. In een volledige taaltheorie dient het perlocutie-effekt verdisconteerd te worden en aan het illocutie-effekt een uitbreiding gegeven te worden. In de eerste plaats zijn handelingen namelijk seriëel geordend: er is een verband van wederzijdse relevantie tussen bijvoorbeeld een groet en een wedergroet, een verzoek en een inwilliging ervan. De vervolghandelingen zijn verplicht of worden verwacht en worden als reacties geïnterpreteerd. (Op bepaalde aspecten van deze coherentie komen we in par. 4 terug.)

In de tweede plaats is er wat speciaal de illocutie betreft door Austin en Searle geen aandacht geschonken aan de dynamische aard ervan. Zij beperken zich in hun analyses tot de intenties van sprekers (het sprekersstandpunt), en gaan grotendeels voorbij aan het feit dat bedoelingen pas tellen

voor zover ze door hoorders worden gereconstrueerd (het hoordersstandpunt). De illocutie, opgevat als het begrijpen van de bedoelingen, komt veelal tot stand in een proces, een interactief proces. Voor een geslaagd verloop van de communicatie is het nodig dat de deelnemers de betekenis en de intentie ('illocutionary force' bij Searle) vaststellen en daarover eenstemmigheid bereiken, al is die slechts voorlopig en van praktische aard ('working agreement' (Goffman 1976)). Goffman betoogt dat er een perfecte eenstemmigheid kan bestaan over elliptische uitingen, verwijzende elementen of indirectheid, die de buitenstaander kan verbazen, wanneer hij de context, de relaties, de gedeelde kennis mist; maar met deze drie soorten van efficiënt taalgebruik staat de betrekkelijke vaagheid van eenstemmigheid in contrast (o.c. pp. 261-63). Hoe dit wederzijds begrijpen tot stand wordt gebracht, noemt Streeck (1980, p. 146) een kernkwestie voor elke theorie van taalgebruik. Alleen daarom al belangrijk omdat het bepalend kan zijn voor de voortzetting van de bijdrage, zoals ook het uitblijven ervan dat kan zijn. Dit proces van begrijpen is interactief: een spreker wil weten of zijn bedoeling 'overgekomen' (Goffman 1976, *ibid.*) is, die in de verklaring, het bevel, de belofte, de groet, enzovoort vervat ligt, en een hoorder voelt zich genooddakt kenbaar te maken dat de boodschap ontvangen is. Met name doelt Goffman hier, *blijkens* de context, op hoorderssignalen, waarvan hij de niet-verbale vocalisaties en gezichtsuitdrukkingen speciaal noemt. Zoals voor vragen en antwoorden ziet Goffman het verband tussen de beide momenten van veiligstelling van begrip als delen van 'aangrenzende paren' (Schegloff & Sacks 1973), paren waarvan de eerste delen een 'slot' vormen, een open plaats, die opgevuld moet worden met een 'filler' (Schenkein 1972).¹

De hoorderssignalen kunnen in het brede kader van de 'agreements' geplaatst worden. Pomerantz (1975) ziet 'agreements' (en 'disagreements') zeer regelmatig als twee taalhandelingen optreden die een eenheid, een 'aangrenzend paar' vormen. Dit houdt in dat een tweede 'agreement' verwacht wordt na een eerste en dat die als antwoord wordt gehoord en hierop wordt gecontroleerd. Een voorbeeld: A: *Dat is pech!* B: *Dat valt tegen!*. Nu treden deze antwoord-'agreements' en, algemener nog, antwoord-beoordelingen na expliciete eerste beoordelingen op, maar ook na mededelingen, informatie, verhalen, herinneringen enzovoort, dus na taalhandelingen en macro-taalhandelingen, waarvan Pomerantz ons inziens terecht aanneemt dat ze evaluerend van aard zijn. We blijven in gedachten houden dat de tweede beoordelingen en 'agreements' ook de hoorderssignalen insluiten. In par. 4 komen we uitvoeriger terug op het sequentiële verloop, en dan vanuit de reacties gezien.

Als de consensus een minimale vorm aanneemt, dan kan die onder meer bestaan uit korte uitingen als *ja* en *hm*, dus verbaal zijn, maar eveneens bestaan uit niet-verbale equivalenten, als hoofdknikken, gelaatsuitdrukkingen (bijvoorbeeld glimlachen), begrijpend gebrom, tongklikken.² In bepaalde contexten wordt de consensus gerealiseerd met behulp van uitvoeriger procedures van bevestiging geven en opnieuw geven. Een frappant voorbeeld is het wijzen van de weg aan een buitenlander. Daartegenover kunnen deze uitingen storend afwezig zijn, 'officieel absent', of in hun minimaalste vorm gerealiseerd worden door een signaal van

ongeïnteresseerd luisteren, typerend soms bijvoorbeeld voor ambtelijke gesprekken (vgl. Wahnhoff & Wenzel 1979). Deze begrijpende reacties zijn niet vooraf gepland, maar worden lokaal, van moment tot moment, ingevuld, en ontvangen lokaal de vereiste vormen. In hun minimale vormen lijken ze eerder voort te komen uit een niet bewust functionerend interactievermogen dan uit een bewust werkend taalvermogen. Dit verklaart wellicht waarom meer speculatieve taalbeschouwers, als bijvoorbeeld Searle, die het om bewuste verschijnselen te doen is als refereren en intenderen, in hun uiteenzettingen over effecten van de illocutie aan het proces van de (minimale) consensusvorming voorbijgaan. Opvallend is ook dat in draaiboeken en fictionele dialogen de minimale signalen meestal ontbreken.

Tot hier hebben we stil gestaan bij het interactief karakter van het taalhandelen, voor zover het begrijpen in een proces tot stand wordt gebracht. We willen nu verduidelijken waarom we dit proces van begrijpen en herkennen als *dualistisch* hebben gekenmerkt. Deze kwalificatie impliceert een kloof tussen spreker en hoorder. We wezen op de onvolledigheid of openheid van de overeenstemming. We spraken van een tentatieve consensus, een 'werkbaar overeenkomst', omdat meer niet haalbaar, en bovendien niet gewenst is. Een filosofisch-psychologische verklaring voor deze breuk kan gevonden worden in de beperking waaraan de menselijke kennis onderhevig is. Men kan het verschijnsel van vaagheid van betekenis en illocutionaire strekking en vaagheid van het begrijpen ervan beschouwen als een defect, maar we kunnen het ook benaderen als flexibiliteit, die een constituerend element van communicatie is.

Hoe blijft communicatie mogelijk? In de opvatting van een van de grondleggers van de etnomethodologie, de fenomenoloog Alfred Schütz (1962, p. 12) wordt het manco van de onvernegbare subjectieve interpretaties, waarin taalgebruikers als geïsoleerde individuen blijven steken, door het postulaat van de idealisering overwonnen. Dit houdt in dat partners van elkaar aannemen dat hun interpretaties intersubjectief zijn, dat ze van een bepaalde consensus daarover kunnen uitgaan, die voor 'praktische doeleinden' toereikend is.

Cicourel (1973) kent aan het praktisch redeneren van 'leden' onder meer een 'wederkerigheid van perspectieven' (Schütz) toe, gebaseerd op gelijke ervaringen van de onmiddellijke omgeving. Hiermee stellen 'leden' gelijkheid boven verschillen, en ze nemen wederzijds aan dat hun uitingen begrijpelijk en herkenbaar zijn. Maar alle vaagheid is niet verholpen. De flexibiliteit nu van betekenissen en illocutionaire strekkingen is nauw verbonden met het zo juist genoemde interactieve karakter ervan (vgl. J. Streeck 1980; D. Franck 1980). Het interactieverloop heeft immers onvoorspelbare elementen. Deze moeten regelmatig tot een bijstelling van interpretaties leiden. Een mededeling kan bijvoorbeeld als een opdracht geïnterpreteerd worden, een waarschuwing als een grap. Een handeling kan op zichzelf ambigu zijn, in zover een spreker keuzes presenteert; de hoorder opteert aan de hand van de context. Spreker en hoorder werken samen door gezamenlijk de betekenissen vast te stellen. Ook de minimale hoordersreacties spelen in dit proces een gewichtige rol. Daarnaast kan een handeling in de uiteindelijke interpretatie niet één boodschap maar meerdere tegelijk blijken

in te houden. Labov (1970) en Labov & Fanshel (1977) komen tot een hiërarchische geleiding van taalhandelingen. In een bepaalde context kan een uiting een informatievraag representeren, maar op de hiërarchisch hogere niveaus als een verzoek om handelen, als een uitdaging en als een bewering geïnterpreteerd worden. Op het vlak van het illocutief effect is dan idealiter ook de consensus geleed, dat wil zeggen dat hij een zekere breedte vertoont van lokaal relevante reacties. Ook een hoorderssignaal als *ja* kan meerdere betekenissen tegelijk dragen.

Tenslotte merken we op dat als een onderzoeker vaagheden tracht te verklaren, hij zich niet mag laten verleiden ze weg te verklaren: een zekere vaagheid is aan gesprekken inherent, en bovendien kunnen deelnemers een zekere vaagheid 'exploiteren', om onder andere zo een directe discussie te vermijden (vgl. Cicourel 1980, p. 125).

2. Functies van hoorderssignalen

We hebben het gehad over de betrekkelijke onvolledigheid van de interactie door de hoorder. We gebruikten daarvoor kwalificaties als open, praktisch en tentatief, en gaven daarmee aan hoe intenties en interpretaties gedeeltelijk uiteenlopen en mogen lopen (dualisme en illocutie). Het complexe proces van consensus trachten te beschrijven met behulp van een performatief werkwoord, waartoe Searle (1969) de mogelijkheid aanwezig acht op grond van het door hem gepostuleerde beginsel van uitdrukbaarheid ('expressibility'), levert een statisch en niet gedifferentieerd beeld op van de werkelijkheid. Nu we een bepaalde relativiteit van de consensus hebben benadrukt, willen we ingaan op enkele functies van de minimale uitingen van begrip. Juist deze signalen van hoordersactiviteit, die zo frequent in conversatie voorkomen, staan sedert enige tijd wat meer in de aandacht van een aantal taalbeschouwers.

Hoorderschap moet bewezen worden. Manifesteert de luisteraar zich niet, dan weet de spreker niet waar hij aan toe is; hij weet niet of hij geslaagd is, want hij kent het illocutionaire effect van zijn spreken niet. Daarnaast is er dan aan een behoefte van de luisteraar niet voldaan. Interactief ontbreekt er dan iets fundamenteels. Een hoorder kan, in zijn rol blijvend, kiezen uit twee toestanden: passief luisteraar of actief luisteraar.³ De actieve luisteraar zendt signalen uit, zoals *ja*, *hm*, *oké*, enzovoort. Omdat actief luisteren meer dan verwacht wordt, krijgt het ontbreken van enig teken ook betekenis door 'relevante afwezigheid'. De open plaats ('slot') is niet van een vulling ('filler') voorzien. Het uitblijvend signaal kan duiden op passief luisteren of helemaal niet luisteren. De 'relevante afwezigheid' is op zichzelf beschouwd, ambigu: te denken is aan ongeïnteresseerdheid, onzekerheid, angst, trots, enzovoort. Zelfs uitstel van minimale responsies leidt al tot problemen, namelijk tot onzekerheid bij de ander en heeft uiteindelijk een stilte tot gevolg, zoals ook herhaalde interrupties dat effect hebben. Een ander effect is een voortijdige afsluiting van een thema. We merken in het voorbijgaan op dat Zimmerman & West (1975) vaststelden dat deze stiltes na een uitgesteld minimaal signaal en na onderbrekingen, bij vrouwen van langere duur zouden

zijn dan bij mannen. We zeiden: een hoorder is actief en moet dat zijn. Duncan (1973, p. 30) definieert de hoorder als degene die de spreekbeurt niet claimt. Dit lijkt me een te grote vereenvoudiging. Ten eerste is er immer de mogelijkheid dat iemand niet claimt, omdat hij niet deelneemt. Bovendien geeft de mogelijkheid van passief of niet luisteren reliëf aan het actief luisteren, zowel voor de deelnemers als voor de beschouwer. Ten tweede, een actieve luisteraar claimt wél de beurt, hij onderbreekt, maar wil tevens in zijn rol van hoorder blijven en de ander in zijn rol van spreker laten. Juist Duncan, die als een van de eersten de hoorderssignalen analyseerde, lijkt zich te vergissen, als hij maar twee posities aanneemt. Er is een tussenpositie als derde mogelijkheid, die van een sprekend hoorder. Omdat passief luisteren en niet luisteren, engagement tegenover zelfuitschakeling, de facto moeilijk te onderscheiden zijn - vandaar de vooral per telefoon bekende vraag 'Ben je er nog?' - moet echt luisteren telkens kenbaar gemaakt worden.

Stiltes kunnen betekenis dragen. Er zijn in gesprekken stiltes aanwezig als absentie, hier bedoelen we echter stilte als 'abstinentie', intentioneel handelen (Mihaila 1977), vergelijkbaar met wat in de filosofie privatie tegenover negatie genoemd wordt. Het is als een antwoord. En zich onthouden van een antwoord is iets nalaten, niet beantwoorden aan een verwachting, een negatief handelen. Als invullingen ontlene stiltes ten dele hun relevantie aan de voorgaande handeling(en). Het vaststellen van die relevantie wordt dus soms vergemakkelijkt door de context. Daarin ingebed, kan het niet geven van een luistersignaal reacties uitdrukken als verhelten, beledigd zijn, instemmen (wie zwijgt stemt toe), of weigeren na verlov vragen. Al schept de afwezigheid van deze signalen vaak onduidelijkheid - niet kunnen of willen luisteren, niet kunnen of willen begrijpen - er is wel een fundamentele betekenis van onthouding, 'desengagement', van uitstel of afstel van consequenties. Mihaila (1977) spreekt van indirecte taalbehandelingen: de onthouding gaat gepaard met indirecte effecten. Een van deze secundaire effecten is bijvoorbeeld afwijzen. Stilte kan handelen zijn met een dubbel effect.

Het is van meer dan terminologisch belang het hoorderssignaal een beurt te noemen. Gewoonlijk worden hoorderssignalen omschreven als niet-inhoudelijke reacties, als slechts communicatieve signalen, waarin de hoorder zijn aandacht kenbaar maakt, 'hardop luistert' (Baeyens 1980). Men heeft ze als niet-beurten willen beschouwen, omdat een hoorder met deze uitingen niet de bedoeling heeft te onderbreken, maar integendeel de spreker spreker wil laten blijven en zichzelf hoorder. Door een actief luisteraar te zijn verricht hij dus een consoliderende functie. Deze functie is een zeer wezenlijk kenmerk. Want weliswaar betuigt de hoorder zijn luisteren juist door te spreken, maar terwijl hij spreekt, wil hij tevens het woord weer afstaan. Het consolideren sluit overigens het invloed uitoefenen op het verdere verloop allerminst uit. Terzijde zij opgemerkt dat vanwege de stabiliserende functie deze signalen goede criteria blijken te zijn voor het onderzoek naar luisterbereidheid en empathie. Een hoge frequentie van hoorderssignalen blijkt te corresponderen met een lage score van onderbrekingen en simultane beurten (vgl. Wahmhoff & Wenzel 1979). Yngve (1970, p. 568)

plaatst de minimale reactie 'out of turn'. Schank & Schoenthal (1976, pp. 88-92) spreken van deelneming in plaats van bijdrage of beurt en van sprekerswisseling in plaats van beurtwisseling (vgl. Rath 1979; Henne & Rehbock 1979).⁴ Deze benamingen lijken ons onnodig en ongewenst. Zulke onderscheidingen gaan aan enkele belangrijke kenmerken van hoorderssignalen voorbij. Een eerste, niet onbelangrijke, constatering is dat ze regelmatig aangewend worden om een beurt te claimen, ze functioneren dan als beurtelementen, als aanlopen, in veel gevallen direct voorafgaand aan de beurt die de hoorder neemt. Ze laten goed zien hoe vlot de wisseling van hoorder naar spreker doorgaans verloopt. Een tweede feit is dat men, door het hoorderssignaal te beschouwen als deelneming tegenover bijdrage, aan een specifieke functie dreigt te kort te doen. Want een luisteraar, die een minimale hoordersreactie laat horen, houdt zich niet op de achtergrond; door de handeling van ontvangst te verrichten is hij geen passief, maar een actief hoorder, hetgeen we zojuist al bespraken.⁵ Daarbij voert hij een sturende, het gesprek naar inhoud en beurtverloop beïnvloedende handeling uit. We zagen in par. 1 hoe fundamenteel de rol van de hoorder is. Afwezigheid van minimale hoordersreacties maakt gesprekken defectief, doordat een interactieregel overtreden is. De verontachtzaming van de inhoudelijke en - zeker niet minder belangrijke - affectieve dimensies heeft er wellicht mede toe bijgedragen (naast de minimale vorm van de uitingen) dat de hoorderssignalen niet als bijdragen, maar als tekens van deelname werden beschouwd.⁶ Tegenover de mening dat deze signalen zuiver communicatief zijn, betrekking hebben op relaties en niet op meegedeelde inhouden (vgl. voor dit onderscheid Watzlawick e.a. 1967), moet opgemerkt worden dat, hoe elementair deze dimensie ook is, ze *niet* of nauwelijks *onvermengd* met de andere dimensies aanwezig is. Consolideren en uitsluitend aandacht geven blijft beperkt tot bijzondere situaties, waarin de hoorder wel ontvangstsignalen geeft, maar niet begrijpt. Zulke reacties, eveneens te beschouwen als 'relevante afwezigheid', leiden tot mislukking van de dialoog. Opvallend is dat auteurs die alleen de communicatieve functie aanwijzen (o.a. Schank & Schoenthal 1976, pp. 88-92; Rath 1979, pp. 116-31) in hun voorbeelden niet met slechts eenduidig interpreteerbare communicatieve signalen komen.

Wat rekenen we nu tot de zo belangrijke dimensie van het minimale hoorderssignaal? Daartoe rekenen we begrip (in velerlei gradaties), instemming, twijfel, navraag, maar ook de aanlopen op dissensus (bijvoorbeeld *ja, maar.....*). Onder de attitudinale dimensie rangschikken we: verbazing, herkenning, spanning, empathie, interesse of desinteresse, geduld of ongeduld, ironie, afwijzing. Blijkbaar is een minimale hoordersreactie altijd een teken van ontvangst en normaliter een teken van consensus en soms dissensus. En ook op het punt van attitude heeft een luisteraar bijna altijd de behoefte naast begrip een houding tot uitdrukking te brengen. Hij beschikt daarvoor over een aantal signalen met velerlei modificaties. Het is de inhoud en een hele scala van inhouden die de minimale reactie van een hoorder meer doen zijn dan deelneming, namelijk een volwaardige bijdrage.

Met de aanduiding propositie of inhoud wordt vanzelfsprekend niet bedoeld dat de propositie gelegen is in een signaal als *ja* of *hm*. Deze signalen hebben geen predikaatsstructuur waarmee iets wordt gezegd over standen van za-

ken. Ze leggen relaties met proposities door ernaar terug te wijzen.

Er is nog een derde punt dat nauw samenhangt met het inhoudelijk karakter van de minimale bijdragen. Dat is het punt van hun *positie* in de dialoog. Die positie is een prioriteitspositie. We zeiden dat een handeling pas geslaagd te noemen is, indien die getaxeerd is op inhoud en strekking en de consensus tot stand gekomen is. Dit gebeurt gewoonlijk met de minimale tekens, of impliciet, en soms uitvoerig. Wanneer er problemen zijn met de consensus, wordt het meest opvallend duidelijk dat en hoe die prioriteitstoekenning plaats vindt. Sacks e.a. (1978) wezen erop dat in het algemeen de volgorde van beurten niet vaststaat, uitgezonderd juist bij vragen om opheldering en dergelijke. In die gevallen moet de beurt weer terugkomen bij de vorige spreker voor herstelhandelingen. En eveneens merkten ze op dat een beurtneemer voorrang moet verlenen aan degene die problemen met het begrijpen heeft, zelfs als hij al gestart is. In zo'n situatie kan de *feed-back* tot meerdere sequenties aanleiding geven, waarbij toch in het algemeen de hoorder hoorder wil blijven. Er is dan weliswaar onderschikking, want deze sequenties zijn subsequenties (vgl. Dik e.a. 1978), maar dan wel op een voorrangplaats, en wel zodanig dat ze tweede delen van corresponderende paren, zoals antwoorden op vragen, uitstellen.

Ten vierde, aangenomen wordt dat hoorderssignalen vaak simultaan optreden (vgl. o.a. Schank & Schoenthal 1976). Maar hieruit mag niet worden afgeleid dat minimale *feed-back* op de achtergrond plaatsvindt. Beurten verlopen wel vaker simultaan, en vaker dan Sacks e.a. (1978) aannemen zijn overlappingsen niet altijd kort. Maar de hoorderssignalen vinden naar onze bevinding nu juist nauwelijks gelijktijdig plaats. Ze zijn gesitueerd in de *pauzes* of in de onmiddellijke nabijheid daarvan. Indien vlak daarvoor, dan worden ze ingezet op geprojecteerde pauze-plaatsen; indien vlak erna, dan zijn het vertraagde reacties. De pauzes kunnen syntactisch zijn: ze worden in dat geval meestal op zinsgrenzen aangetroffen, de 'voltooiingspunten' die ook voor de beurtselectie relevant zijn. Sacks (1971, p. 308) spreekt in verband met de momenten van beurtkeuze over de '*zinsvormingsregel*', die inhoudt dat beurten gewoonlijk slechts aan het einde van de zin genomen kunnen worden. Hoorderssignalen zijn, ook in dit opzicht, als beurten: ze nemen overwegend de zinsgrenzen in acht. Maar de pauzes die hoorderssignalen ontlokken, kunnen ook aarzelingspauzes zijn, eventueel gevulde, al of niet met lexicaal materiaal (zoals *eh, ja*). De hoorderssignalen kunnen vervolgens ook na vraagintonaties optreden, ook echter na beklemtoningen en superlatieven. En dan wel weer regelmatig op zinsgrenzen. Met het noemen van stimuli als superlatieven, maar ook beklemtoningen, vraagintonaties en sprekerssignalen raken we aan de inhoudelijke kanten van de stimulus. (Daarover in par. 4.) Een tamelijk veel voorkomende stimulus is het '*sprekerssignaal*' (Schwitalla 1977, p. 86). Het is een teken waarmee de spreker onderzoekt of de ander aandacht en begrip toont, zonder daarbij aanspraak op de beurt te maken (bijv. *ja?*, *ja toch?*, *niet?*, *weet je?*, *vind je?*, *ik weet niet*). Op al deze stimuli wordt een antwoord verwacht als opvulling van een open plaats, en wel in principe alleen een hoorderssignaal. Lettend op de plaats van deze signalen stellen we

samenvattend vast dat ze regelmatig en systematisch niet overlappend worden gebruikt, en dat dus de begripbewaking, ook in haar minimale vorm, op de natuurlijkste en veiligste plaatsen, namelijk bij grensaanduidingen wordt uitgevoerd.

Met deze constatering raken we fundamenteel aan het probleem hoe zinnen in het gewone dagelijkse taalgebruik worden gerealiseerd, en met name begrensd. Enerzijds beëindigen sprekers hun uitingen met geleidingssignalen van verschillende aard, met kenmerkende intonaties, pauzes en sprekerssignalen, anderzijds oriënteren hoorders zich op deze grenzen en nemen ze in acht, soms anticiperend, soms reagerend. In het algemeen melden hoorders zich keurig, precies bij de zinsgrenzen volgens het zinsvormingsprincipe, maar soms kappen ze af en begrenzen dan de eenheden-tot-zover of vullen die aan. Hoordersreacties, ook de minimale, kunnen ertoe leiden dat sprekers zelf hun zinnen vroegtijdig beëindigen, afbreken of verlengen door constituenten of zinnen toe te voegen. Niet alleen naar inhoud en strekking, maar ook naar de vorm oriënteren gespreksdeelnemers zich op elkaar. Hoorders vervullen een belangrijke rol in de begrenzing van zinnen; ze maken hierbij intensief gebruik van hoorderssignalen. De bestudering van deze signalen kan bijdragen aan het onderzoek van de concrete vorming en begrenzing van zinnen in het alledaagse taalgebruik.

3. Interpretatie van hoorderssignalen

Nadat we gezien hebben dat de minimale reacties met zeer fundamentele zaken in de communicatieve verband houden, en nadat we hun allerminst onopvallende en gedifferentieerde functies aangeduid hebben, vragen we ons nu af, hoe deze lokaal relevante signalen, die van moment tot moment in de interactie uitgezonden worden, zo exact als mogelijk is te interpreteren zijn.

We hebben ons hoofdzakelijk bezig gehouden met de korte signalen zoals *ja*, *ja ja* en *hm*. Duncan (o.a. 1973, 1974) heeft het over een uitgebreidere groep. Hij onderscheidt de genoemde korte uitingen, zinsvoltooiingen, korte herhalingen, vragen om toelichting, en niet-verbale hoofdknikken. Gebaren en knikken kunnen ook begeleidend zijn. Toegevoegd moet worden: lachen en instemmend brommen (vgl. Goffman 1976, p. 262), en ook korte commentaren.⁷ Deze laatste drukken dan wel meer uit dan opmerkzaamheid. Dit alles telt als hoorderssignaal, voor zover het - als beurt-erop gericht is geen sprekerswisseling te bewerkstelligen, althans in eerste instantie.

Het is voor de interpretatie van deze tekens verhelderend, vooral van het frequente en veelduidige *ja* of *hm*, ze te vergelijken met uitgebreidere vormen van feedback binnen de context, met name met die terugkoppelingen die meningen en evaluaties bevatten, zoals de commentaren, maar ook met die responsies die er niet toe dienen de rollenverdeling te bevestigen, die echter uiteraard wel een interpretatie inhouden van de vorige uitingen. Al deze expliciete reacties werpen hun licht op de interpretatie van de minimale signalen, ofwel doordat zo in de onmiddellijke omgeving staan (bijvoorbeeld *ja*, *dat is goed*; *nee*, *dat is niet waar*; *oké*, *dat doen we*), ofwel doordat ze als equivalenten elders

in de omgeving aan te wijzen zijn.

Met dit soort benaderingen komen we in de buurt van het interpretatiemodel van Labov & Fanshel (1977). Zij ontwierpen een *expansiemodel*. Daarin wordt een situatie als geheel onderzocht, en een 'synthese' van relevante factoren tot stand gebracht. Nadat ze in een eerste fase een zo compleet mogelijke tekst gepresenteerd hebben met onder meer de valse starts en aarzelingen en met paralinguïstische gegevens als pauzes, tempo en intonatiepatronen, expliciteren ze per handeling de impliciete proposities, die algemeen of specifiek voor een situatie zijn. Propositionen zijn bij hen de herhaalde 'referentiepunten' of boodschappen in een gesprek, die soms volledig uitgesproken, soms slechts aangeduid worden. We merken op dat het deze vaak onderliggende proposities zijn waar responsies en ook minimale responsies uiteindelijk reacties op zijn. Voorts dienen expansies om verwijswaarden expliciet te maken. Ook worden feiten uit andere delen van het gesprek ingevoerd, en tenslotte wordt de gedeelde kennis, afleidbaar uit bijvoorbeeld andere gesprekken van dezelfde deelnemers en zelfs uit informatie achteraf van de participanten, expliciet gemaakt.

Zoals al gedeeltelijk blijkt uit het belang dat de auteurs hechten aan het verduidelijken van de onderliggende referentiepunten als hoofdbestanddelen van conversaties, staat de interactie bij hen centraal, interactie opgevat als een confrontatie van handelingen die sprekers bedoelen te verrichten, en niet als de uitingen ervan, zoals die aan de oppervlakte komen. Het is op het vlak van de actie en interactie, dat de samenhang van een tekst gezocht moet worden, niet op het vlak van de uitingen, die de handelingen verwoorden. De handelingen nu vertonen meestal een aantal lagen. Labov & Fanshel nemen aan dat deze meervoudige boodschappen hiërarchisch geordend zijn, en dat vervolgens de analyse van zulke boodschappen moet plaatsvinden binnen het geheel van de context. Het *expansiemodel* kan goede mogelijkheden bieden voor de interpretatie van de samenhang tussen responsies en minimale responsies enerzijds en de eraan voorafgaande handelingen anderzijds. Vandaar de volgende vraag.

4. De inhoudelijke stimulus van hoorderssignalen

Waar zijn de hoorderssignalen reacties op? Deze vraag lijkt niet moeilijk te beantwoorden, omdat hoorders het onderzoekers enigszins gemakkelijk maken. Want een hoorder interpreteert niet alleen, maar hij *demonstreert* zijn interpretatie ook. Immers, het beurtsysteem, en in het bijzonder de volgens dit systeem verloopende herstelhandelingen, brengen aan de oppervlakte wat en hoe gespreksdeelnemers begrijpen (vgl. o.a. Schegloff e.a. 1977). Sacks e.a. (1978) spreken over een 'proefprocedure' voor de interpretatie, waarover zowel deelnemers als onderzoekers beschikken, juist in zover de hoorder in een coherente beurt zijn begrip van (vooral) de voorgaande beurt veruiterlijkt, waarneembaar maakt. Ze wijzen erop dat immers een geadresseerde die een tweede deel van een aangrenzend paar realiseert, zoals een antwoord, een excuus, niet alleen die handeling verricht, maar ook zijn interpretatie kenbaar maakt, in de eerste plaats aan de gesprekspartners (o.a. pp. 44-5). Een conversatie-analyticus hoeft niet in eerste instantie bij zichzelf te rade te gaan en introspectief

te interpreteren, maar hij beschikt over documentaties, doordat hij waarneembare gegevens in zijn materiaal aantreft in de vorm van de reacties van de gespreksdeelnemers. Wat hem te doen staat is te trachten de reconstructie van die interpretaties tot stand te brengen aan de hand van de responsies (vgl. ook Auer & Uhmman 1980, pp. 1-4).

Als we de minimale responsies nader bezien als delen van *sequenties*, als vervolghandelingen, dan rijst de vraag: welke zijn de eerste delen van deze groep corresponderende paren, en vooral welk licht werpen deze reacties op de onmiddellijk voorgaande acties? Zoals antwoorden, als *ja*, op bepaalde mededelingen zonder vraagintonatie uitwijzen dat constatering gehoord kunnen worden als oproepen tot bevestiging, zo blijken de hoorderssignalen reacties te zijn op meningen en beoordelingen. En het is regelmatig zo dat deze voorafgaande handelingen beoordelingen blijken. Mededelingen zijn bevindingen, interpretaties, die op hun beurt door interpretaties en bevindingen gevolgd worden. Zulke aspecten van voorafgaande handelingen komen het volledigst tot hun recht, als we ook de minimale responsies in verband brengen met de categorie beoordelingen. Minimale responsies zijn vaak beoordelingen, bovendien kunnen ze er als aanlopen (zoals we nader zullen zien) deel van uitmaken en daarenboven kunnen ze functioneren als eindpunten van een beoordelingsproces. (Vgl. voor dit wederzijds beoordelen de uitvoerige studie van Pomerantz 1975.)⁸ Ontvangers beoordelen: ze maken waarneembaar dat de interpreterende weergave van 'nieuws' is verstaan, begrepen en beoordeeld (Pomerantz 1975, p. 33).

Blijkens de reacties wordt nieuws beoordeeld als nieuws en tevens richten de reacties zich op de waardering van het nieuws. Het feit dat deze reacties responsies op bevindingen zijn, betekent niet dat deze bevindingen expliciet tot uitdrukking moeten worden gebracht. Bij observatie blijkt dat het waarderingselement in mededelingen opgesloten kan liggen. De regel blijkt heel algemeen te zijn: beoordelingen worden door im- of expliciete beoordelingen vooraf gegaan (vgl. Auer & Uhmman 1980). Is de beoordeling in een verhaal niet herkenbaar, dan kan de hoorder ernaar vragen. De zin van een verhaal, de evaluatie door de spreker, is 'misschien het belangrijkste element', naast 'de basispropositie' (Labov 1972, p. 366). De reacties op nieuwsmededelingen zijn regelmatig congruent met de eigen evaluaties door de spreker. Op positief persoonlijk nieuws volgen bij voorkeur sterk en gematigd positieve beoordelingen, aldus Pomerantz (1975), terwijl na ander nieuws minimale reacties kunnen volstaan.⁹ Herbevestiging door de spreker is gebruikelijk, waardoor er een meerledige sequentie ontstaat. De verklaring van deze sequentiestructuur is gelegen in het belang dat de spreker en hoorder hechten aan de beoordeling, als het specifiek om nieuws gaat. We benadrukken hier dat waarderingen ook tot doel hebben structuur aan te brengen: een nieuwsmelding moet beëindigd worden, en vaak moet het typische proces van beurtwisselingen weer in gang gezet worden. Deze laatste rol, de organisatorische, maakt beoordelingen op deze plaatsen typisch algemener en soms vager. De hoorderssignalen vormen een belangrijke groep onder de sequentie-afsluiters; ze zijn opvallend veel aanwezig binnen de steeds korter wordende uitingen naar het einde toe.

Waar nu blijken de beoordelingen uiteindelijk een vervolg op te zijn? Pomerantz (1975) brengt ze, behalve met nieuws, fundamenteel in verband met kennis uit de eerste hand, met persoonlijke ervaringen. Deze ervaringen gaan regelmatig vergezeld van beoordelingen. Mist een hoorder die directe ervaring, dat wil zeggen dat hij de referenten van de beoordeling door de ander niet kent, dan laat hij vaak alleen maar typische hoorderssignalen horen (*ja, hm hm*, enzovoort), waar normaal expliciete beoordelingen worden verwacht. En dat is hierom opvallend, omdat we als ervaringsgegevens constateren niet alleen dat beoordelingen aan beoordelingen voorafgaan, maar ook dat, vanwege het samenwerkingsbeginsel en de heersende voorkeur om niet-overeenstemming te vermijden, beoordelingen veelal met elkaar corresponderen (vgl. Auer & Uhmman 1980). Behalve ongelijke kennis van het te beoordelen object kan ongeïnteresseerdheid of twijfel de verklaring vormen voor minimale hoorderssignalen, waar sterkere evaluaties verwacht worden. Er is nog een andere grond voor deze minimale signalen in plaats van sterkere evaluaties, namelijk het vermijden van niet-overstemming (o.c. pp. 15-22). We doelen hier op het gebruik van minimale signalen als aanlopen, die dan de functie hebben van uitstel en, sterker veelal, van aankondigingen van afwijzing (zoals *jawel, maar*). In deze hoedanigheid van beurtaanlopen missen de korte uitingen van ontvangst en begrip - hoewel deze functies in deze posities zeer zwak kunnen zijn - wel de functie van stabilisering en bevestiging van de sprekers- en hoordersrollen, maar maken juist aanspraak op de beurt. Enerzijds bereiden ze voor, anderzijds stellen ze uit: ze vullen de voorbeurt op met zwakke betekenissen en geven hiermee de spreker planningsruimte, maar ook wordt er positief naar samenwerking gestreefd door met signalen als *ja, oké, goed* aandacht, begrip, (gedeeltelijke) instemming uit te drukken. Organisatorisch gezien zijn deze aanlopen beurtclaims, maar evenzeer realiseren ze uitstel overeenkomstig de algemene tendens van vermindering van niet-overeenstemming. Omringende pauzes kunnen voorkomen als versterkers van dit uitstel. Meer dan eens grijpt dan ook de ander op die plaats de gelegenheid zijn oordeel bij te stellen. De plaatsen waar de hoorder uitstelt zijn zelfs bij uitstek die waar een spreker correcties kan aanbrengen. Andere aanlopen op tweede beurten van dissensus, of van matige overeenstemming of van afwijzing, zijn typische hoorderssignalen, zoals gedeeltelijke herhalingen, meestal met vraagintonatie, en verzoeken om verduidelijking. Herhalingen, aanvullingen en korte uitingen, als *ja, jawel*, kunnen òf allerlei graden van consensus uitdrukken, bijvoorbeeld geheel of gedeeltelijk begrijpen, acceptatie, òf onzekerheid, twijfel, dus divergentie, òf een tussenpositie innemen: een weliswaar positieve reactie, maar impliciet afwijzen.

Uit de genoemde uitstelfunctie volgt dat aanlopen kunnen volstaan en verzelfstandigen: een *ja* met pauze, een herhaling met pauze kunnen de uitdrukking van dissensus overbodig maken. De preferentie voor overeenstemming vertoont zich duidelijk op twee manieren. Ten eerste door uitstelmechanismen bij niet-overeenstemming en ten tweede - tegenovergesteld - door een vroege start en overlapping (clustervorming) van uitingen van overeenstemming, die

gelijk lopen of sterker zijn (vgl. Pomerantz 1975, hfst. 1). Bij Auer & Uhmman (1980) sluiten we ons aan, als ze vaststellen dat bijna alle tweede beoordelingen de tweevoudige structuur vertonen van minimale aanloop voorafgaand aan de beoordeling, en dat ook andere beurten deze structuur hebben. In dit soort gevallen moet aan een uitstel met een andere functie gedacht worden, namelijk uitstel nodig voor planning.

Samenvattend stellen we vast dat minimale hoordersignalen binnen het sequentiekader van beoordelingen na beoordelingen de regelmatige vormen zijn van waarderingen, althans in die gevallen waarin ze uitingen zijn van ongeïnteresseerdheid, twijfel, van gebrek aan kennis van dezelfde referenten, van uitstel van de volgende beurt. We beperken ons hier tot deze regelmatige gevallen van minimale signalen, zonder andere gevallen van regelmaat uit te sluiten. Onder bepaalde condities zijn er meer expliciete vormen, zoals korte commentaren, van hoorderssignalen mogelijk en soms gewenst, maar als efficiënte uitingen springen de minimale signalen eruit. Ze zijn dikwijls toereikend op grond van het samenwerkingsbeginsel en de daaruit volgende kwantiteitsregel, die inhouden dat men zich ten overstaan van de partner(s) zo duidelijk mogelijk moet uitdrukken, maar dat een bijdrage niet meer informatie dient te bevatten dan voor de interpretatie nodig is: overtolligheid dient vermeden te worden.

Hoorderssignalen blijken beschouwd te moeten worden als reacties op beoordelingen, die vaak zelf weer een beoordelend element hebben. Tenzij uitdrukkelijk anders aangegeven, steunen beoordelingen op ervaringskennis. Deze behandeling van de hoorderssignalen binnen groter gehelen laat zich leiden door het etnomethodologisch uitgangspunt dat gespreksdeelnemers elkaar kenbaar maken welke betekenissen ze toekennen, met alle beperkingen van dien, aan elkaars handelen. Daarmee beschikt een analyticus over de vindplaatsen voor zijn interpretatie. Bij deze benadering verschaffen de reacties van de deelnemers het uitsluitsel dat menige herhaling en menig *ja* of *jawel* uitdrukkingen van impliciete afwijzingen of twijfel in plaats van acceptatie kunnen zijn.

Bij Labov & Fanshel (1977) treffen we geen aparte bespreking over hoorderssignalen aan, maar wel maken ze in hun beschouwingen over coherente en interactie verhelderende opmerkingen over responsies, inclusief de minimale. Weliswaar verdisconteert hun methode in zeer ruime mate de gesprekscontext, maar ze gaan niet methodisch van de reacties van de hoorders uit als de bewijsplaatsen voor hun interpretaties; incidenteel doen ze dat echter wel. Zo definiëren ze de 'bevestigingsregel' vanuit de luisteraar, wanneer ze aantonen dat uit de antwoorden blijkt dat bepaalde mededelingen, zonder vraagintonatie, als vragen gehoord worden. Constateringen namelijk over hoorders-'gebeurtenissen' worden als verzoeken om bevestiging gehoord.

Wat het paar representatie-responsie betreft, wijzen de genoemde auteurs erop dat representeren blijkt te bestaan uit informatie geven of gevoelens uitdrukken, meestal over sprekers-'gebeurtenissen', die bij de spreker en niet noodzakelijk bij de hoorder bekend zijn, en dus gewoonlijk uit het

leven van de spreker gegrepen zijn. Een andere groep van representaties vormen de aanvechtbare of discutabele 'gebeurtenissen', waarvan spreker en hoorder weten dat ze niet waar hoeven te zijn. Beide klassen nu leiden gewoonlijk tot een antwoord. Na de eerste soort representatie, van 'iets dat actueel gebeurde' (o.c. p. 63), geeft de spreker een evaluatie, die ook gevoelsmatig kan zijn. Een evaluatie in dit type representatie is een fundamenteel element (vgl. ook Labov o.a. 1972). Het waarderingselement is eveneens aanwezig in de groep representaties over discutabele 'gebeurtenissen'.

Opvallend is dat spreker-'gebeurtenissen' 'normaal' gevolgd worden door 'herkenningen van minimale aard', waarmee blijkbaar 'aandacht' bedoeld wordt, die door minimale tekens wordt gesignaleerd (Labov & Fanshel 1977, p. 101). De vele *hm hm*'s in de door Labov en Fanshel geanalyseerde gesprekken hebben ongetwijfeld te maken met het niet-directieve karakter van therapeutische gesprekken. Wat door deze auteurs overvloedig wordt geconstateerd en door hen als 'support' en 'reinforcement' wordt geanalyseerd en soms zelfs van een propositie wordt voorzien, wordt in de studies van Pomerantz (1975) en Auer & Uhmman (1980) te weinig systematisch onderzocht - uitgezonderd de aanlopen en een enkel verschijnsel - terwijl het in hun materiaal rijkelijk aanwezig is. Ze hebben te weinig oog voor de speciale minimale vormen van 'agreement', zoals *oké*, *precies*, *goed* en bepaalde evaluerende herhalingen. Deze laatste auteurs constateren in informaties over spreker-'gebeurtenissen' juist vele sterk positieve of gematigd positieve evaluatoren, die ze kenmerkend achten.

De uiteindelijke verklaring voor het regelmatig volgen van responsies, in welke vorm ook, op representaties zoeken Labov & Fanshel in het concept van *verzoek*, dat de interactie overheerst. In de discutabele bewering vloeit de noodzaak van evaluatie voort uit gedeelde kennis over een aanvechtbare stand van zaken. De rechten en verplichtingen spelen even sterk als voor een verzoek. Behalve beweringen over deze D-'gebeurtenissen' onderscheiden Labov & Fanshel nog drie andere mededelingen die evenzeer dit vragend karakter hebben.

Voor de onderscheiden responsies is de mate van gedeelde kennis beslissend. Gedeelde kennis kan geclassificeerd worden. Een 'gebeurtenis' alleen aan A bekend, wordt gewoonlijk gevolgd door een minimale herkenning, een hoorderssignaal meestal. In een mededeling over een B-'gebeurtenis', dus aan B bekend en niet aan A, vraagt A om een bevestiging. Op een mededeling over een AB-'gebeurtenis', bekend bij beiden of bij alle aanwezigen, volgt een opmerking, een zeer vrije responsie. De uitgebreidste reacties kunnen de beoordelingen van discutabele 'gebeurtenissen' bevatten, hoewel ook die beperkt kunnen zijn tot een korte uiting van al of geen instemming, en soms tot hoorderssignalen. Deze vier types mededelingen *vragen* elk om een eigen responsie; een hoorderssignaal echter kunnen we na elk type aantreffen, het frequentst evenwel als een 'acknowledgement' na een bewering over een A-'gebeurtenis'. Welke kennis ook ten grondslag ligt aan een mededeling, er ligt altijd een vraag in opgesloten, een vraag die minimaal beschikbaarheid betreft. Het vraagkarakter van een bewering wordt het duidelijkst uitgedrukt door het woord mededeling. Het predikaat

mededelen impliceert het 'argument' aangesproken persoon, wat niet gezegd kan worden van *beweren*, *representeren* of *constateren*. Dit begrip geeft duidelijk het dialogisch karakter van een zeer grote groep taalhandelingen weer (vgl. Schoenthal 1979, p. 57). De hoorderssignalen nu zijn de elementaire antwoorden in dialogen.

Noten

1. Aangrenzende paren zijn gespreksbijdragen, die, tenminste in beginsel, onmiddellijk op elkaar volgen, die door verschillende sprekers verwoord worden, een vaste onderlinge volgorde hebben en de eigenschap van 'conditionele relevantie' (Schegloff 1968) hebben. Aldus Schegloff & Sacks 1973.
Van conditionele relevantie is sprake, volgens Schegloff, als, gegeven het eerste lid van het paar, het tweede lid te verwachten is. Het tweede lid wordt gehoord als tweede lid van het paar; is het afwezig, dan is het 'officieel afwezig' (vergelijk voor deze 'relevante afwezigheid' het klassieke linguïstische begrip 'nulteken').
2. Onder consensus verstaan we in deze context gewoonlijk wederzijds begrijpen, of beter, een mentale paralleliteit (tot op bereikbare hoogte) van interpretatie wat betreft inhoud en strekking van een boodschap (het illocutionaire effect), en niet de gezamenlijke overtuiging (het optimale perlocutionaire effect), die volgt op het accepteren (het minimale perlocutionaire effect). De eerste vorm zou men een zwakke consensus en de tweede vorm een sterke consensus kunnen noemen.
3. We bedoelen niet dat passief luisteren geen handelen genoemd moet worden; het brengt immers ook een toestandsverandering teweeg en is beheersbaar. Maar als we binnen ons kader over luisteren spreken, dan gaat het over een externe handeling, een kenbaar maken van een inwendig proces. Het zijn immers precies de verwoordingen van gedachten die het strikte object van de taalkunde en van een belangrijke stroming in de filosofie zijn. De filosofen van 'de gewone taal' hebben de wijsgerige interesse verlegd van de innerlijke 'meaning' naar de waarneembare uitdrukking ervan in het gewone taalgebruik (vgl. Hacking 1975). Het is trouwens een eenvoudig ervaringsfeit voor ieder die gespreksprotocollen onder ogen krijgt, dat begrijpen geëxternaliseerd wordt en moet worden.
4. Rath (1979, p. 119) legt grote nadruk op de bestendige functie van het signaal. Hij acht het zo dienstbaar aan de sprekersrol, dat hij zelfs voorstelt niet van sprekerswisseling te spreken, hoewel hij erkent dat daar op formele gronden wel aanleiding toe is.
5. Baeyens (1980, p. 55) formuleert het aldus: 'hij (de hoorder) blijft op de achtergrond, in het 'back channel'. Hij suggereert met deze omschrijving ten onrechte dat backchannel een procedure is die zich op de achtergrond afspeelt. Waarschijnlijk associeert hij - ten onrechte - het woord *back* met achtergrond.
6. Duncan (1974, p. 166) laat het bij de globale opmerking dat back-channel-signalen 'useful information' kunnen verschaffen. Twee van de weinigen die duidelijk zijn over het inhoudelijk aspect zijn beknopt Schwitalla (1976) en uitvoerig Wahnhoff & Wenzel (1979).

Ons bezwaar tegen het begrip deelneming is in zover formeel dat we aan de minimale responsies, juist zoals we ze zien fungeren in

gespreksprotocollen, niet een andere status menen te moeten verlenen dan aan andere beurten. (We volgen het onbevungen standpunt van Schegloff (1968, p. 1077), voor wie 'een beurt alles kan omvatten van een enkel *mm* (of minder) tot een serie complexe zinnen'. Ook antwoordpauzes rekent hij tot beurten.) Het zijn de voornamelijk inhoudelijke redenen, die we hier noemen, die doorslaggevend zijn. Het belangrijke beurttechnische aspect van rolbevestiging komt tot uitdrukking in benamingen als hoorderssignaal, ontvangstteken, terugkoppeling of feed-back. Ook deelneming is een adequate term, indien die maar als specifieke beurt opgevat wordt (en niet tegenover een beurt gesteld wordt).

7. Het is duidelijk dat de door Duncan genoemde korte herhalingen, vragen om verduidelijking en zinscomplementeringen toch enige omvang kunnen aannemen. Het opvallendst geldt dit voor deze vragen (vgl. voor 'trajecten' van bijvoorbeeld 'ander-correcties': Schegloff e.a. 1977). We voegen aan dit reeksje korte commentaren toe, indien die tenminste beurt-ondersteunend zijn: indien noch de spreker te kennen geeft de beurt te willen afstaan, noch de luisteraar er aanspraak op maakt. Bij deze uitbreiding kunnen we niet gemakkelijk meer spreken van minimale responsies, hoe typisch de betreffende korthed ook is. Het is hier niet onze bedoeling grenzen te trekken, en het is onze opzet voornamelijk te spreken over hoorderssignalen.
8. We maken overigens voor de rest van deze paragraaf meer gebruik van de beknopte studie van Auer & Uhmann dan van die van Pomerantz, omdat deze eersten, binnen de beperkingen die ze zich opleggen tot de strikte beoordeling, enige aanvullingen en herzieningen toevoegen, die met name hun analyse van het Duits van doen hebben. Hun observaties geven we kritisch weer.
9. Op specifieke hoorderssignalen gaat de schrijfster niet in.

De samenhang tussen beoordelingen van sprekers en hoorders is in verhalen en informaties vrijer dan die tussen aangrenzende paren. Het is klaarblijkelijk niet zo dat elke uiting binnen 'nieuws' en dat bijvoorbeeld elke pauze in een stuk informatie om een hoorderssignaal vraagt.

Een hoorder heeft een zekere vrijheid wat het plaatsen van zijn reacties betreft. Wel is echter elk voltooiingspunt van een deelbehandeling in onder andere een verhaal een voorkeursplaats voor een antwoord in enige vorm.

Bibliografie

- Auer, J.C.P. & S. Uhmann: *Aspekte der konversationellen Organisation von Bewertungen*. Sonderforschungsbereich 99 Linguistik. Universität Konstanz. Konstanz, 1980.
- Austin, J.L.: *How to do things with words*. Oxford, 1962.
- Baeyens, M.: 'Hardop luisteren.' *Gramma* 4 (1980), p. 54-73.
- Cicourel, A.V.: *Cognitive sociology; Language and meaning in social interaction*. Harmondsworth, 1973.
- Cicourel, A.V.: 'Three models of discourse analysis: The role of social structure.' *Discourse processes* 3 (1980), p. 101-32.

- Dik, S., C. Dubber & W. Weijdema: *Subskwenties in verbale interactie*. Publikatie van het instituut voor algemene taalwetenschap, nr. 21 Amsterdam, 1978.
- Duncan, St. jr.: 'Some signals and rules for taking speaking turns in conversations'. *Journal personality and social psychology* 23 (1972), p. 293-301.
- Duncan, St. jr.: 'Towards a grammar for dyadic conversation'. *Semiotica* 9 (1973), p. 29-46.
- Duncan, St. jr.: 'On the structure of speaker-auditor interaction during speaking turns'. *Language in society* 3 (1974), p. 161-180.
- Duncan, St. jr. & D.W. Fiske: *Face-to-face interaction*. New York, 1977.
- Franck, D.: 'Seven sins of pragmatics: Theses about speech act theory, conversational analysis, linguistics and rhetorics'. In: A. Foolen, J. Hardeveld & D. Springorum (eds.): *Conversatie-analyse*. Groningen, 1980, p. 182-92.
- Goffman, E.: 'Replies and responses'. *Language in society* 5 (1976), p. 257-313; ook in Goffman: *Forms of talk*. Philadelphia, 1981, p. 5-77.
- Grice, P.: 'Logic and conversation'. In: P. Cole & J.L. Morgan (eds.): *Syntax and semantics, vol. 3: Speech acts*. New York, etc., 1975, p. 41-58.
- Hacking, J.: *Why does language matter to philosophy?* Cambridge etc., 1975.
- Henne, H. & H. Rehbock: *Einführung in die Gesprächsanalyse*. Berlin etc., 1979.
- Labov, W.: 'The study of language in its social context'. *Studium Generale* 23 (1970), p. 30-87.
- Labov, W.: 'The transformation of experience in narrative syntax'. In: Labov: *Language in the inner city; Studies in the black English vernacular*. Philadelphia, 1972, p. 354-96.
- Labov, W. & D. Fanshel: *Therapeutic discourse; Psychotherapy as conversation*. New York etc., 1977.
- Mihaila, R.: 'Le silence en tant qu'acte de langage'. *Revue Roumaine de linguistique* 22 (1977), p. 417-21.
- Pomerantz, A.: *Second assessments; A study of features of agreements/disagreements*. University of California at Irvine, 1975, ph. d. diss.
- Rath, R.: *Kommunikationspraxis. Analysen zur Textbildung und zur Textgliederung*. Göttingen, 1979.
- Sacks, H.: 'Das erzählen von Geschichten innerhalb von Unterhaltungen'. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 15 (Sonderheft) (1971), p. 307-14.
- Sacks, H., E.A. Schegloff & G. Jefferson: 'A simplest systematics for the organization of turn taking for conversation'. In: J. Schenkein (ed.): *Studies in the organization of conversational interaction*. New York etc., 1978, p. 7-55.
- Schank, G. & G. Schoenthal: *Gesprochene Sprache: Eine Einführung in Forschungsansätze und Analysemethoden*. Tübingen, 1976.
- Schegloff, E.A.: 'Sequencing in conversational openings'. *American Anthropologist* 70 (1968), p. 1075-95.
- Schegloff, E.A., G. Jefferson & H. Sacks: 'The preference for self-correction in the organization of repair in conversation'. *Language* 53 (1977), p. 361-82.
- Schegloff, E.A. & H. Sacks: 'Opening up closings'. *Semiotica* 8 (1973), p. 289-327.
- Schlenker, J.: 'Towards an analysis of natural conversation and the sense of Heheh'. *Semiotica* 6 (1972), p. 344-77.
- Schoenthal, G.: 'Sprechakttheorie und Konversationsanalyse'. In: J. Dittman (Hrsg.): *Arbeiten zur Konversationsanalyse*. Tübingen, 1979, p. 44-72.
- Schütz, A.: *Collected papers*. Den Haag, 1962-1966.
- Schwitalla, J.: 'Dialogsteuerung. Vorschläge zur Untersuchung'. In: F.J. Berens e.a.: *Projekt Dialogstrukturen. Ein Arbeitsbericht*. Heutiges Deutsch I/12. München, 1976, p. 73-104.
- Searle, J.: *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge, 1969.
- Searle, J.: 'Indirect speech acts'. In: P. Cole & J.L. Morgan (eds.): *Syntax and semantics, vol. 3: Speech acts*. New York etc., 1975, p. 59-82.
- Streeck, J.: 'Speech acts in interaction: A critique of Searle'. *Discourse processes* 3 (1980), p. 133-54.
- Wahmhoff, S. & A. Wenzel: 'Ein hm ist noch lange kein hm -oder was heisst klientenbezogene Gesprächsführung?'. In: J. Dittman (Hrsg.): *Arbeiten zur Konversationsanalyse*. Tübingen, 1979, p. 258-97.
- Watzlawick, P., J. Helmick Beavin & D.D. Jackson: *Pragmatics of human communication*. New York, 1967.
- Yngve, V.: 'On getting a word in edgewise'. In: *Papers from the 6th regional meeting of the Chicago linguistic society*. Chicago, 1970, p. 567-78.
- Zimmerman, D.H. & C. West: 'Sex roles, interruptions and silences'. In: B. Thorne & N. Henley (eds.): *Language and sex: Difference and dominance*. Rowley Mass., 1975, p. 105-29.